

CARL JOHAN LJUNGBERG:

Den omoraliska profiten

Med utgångspunkt från en nyligen utkommen bok av den engelske filosofiprofessorn H B Acton tar fil kand Carl Johan Ljungberg upp kritiken mot den kapitalistiska marknadsekonomin. Den moraliska an-greppspunkten har alltid varit tacksam att utnyttja för dem som har velat an-gripa marknadssystem och vinster. Redan under 1800-talet hävdade man att det ekonomiska systemet måste vara helt och hållet omoraliskt, eftersom det grundar sig på själviskhet och vinstbegär. Mycken avoghet mot kapitalismen märks idag även inom de kapitalistiska länderna. En stor del av kritiken är överdriven och lätt att avfärda, menar författaren, men för att få ett grepp om orsakerna till dagens missförhållanden bör man även beakta i vilken mån det kapitalistiska systemet för-orsakat dessa.

Misstänksamheten mot affärsidkande och profiter har en lång historia bakom sig. Det blev mycket tidigt acceptabelt att rikta kritik mot affärsutövande och köpen-skap i skilda former, och detta hade utbildats till tradition långt innan de moderna kollektivistiska rörelserna började fördöma profiten på ett mera systematiskt och teoretiskt medvetet sätt.

När man stöter på kritik av den typen idag, är det naturligt att se den mot bakgrunden just av dessa kollektivistiska rörelser. Argumenten hämtas för det mesta ur det marxistiska tänkandet eller framstår som påverkade därifrån. De riktar sig ganska genomgående mot det "kapitalistiska" systemet eller mot vad man uppfattar som avigsidor i detta, och de sammanfaller likaså oftast med en allmän social eller politisk kritik av samma snitt. Kritiken kommer oftast från vänster, vilket inte betyder att den konservativa kritiken har uteblivit. Det förekommer ännu spridd kritik från höger av den ekonomiska liberalismen, men denna kritik var vanligare förr. Den har på det hela taget minskat i takt med att moderna konservativa kommit att identifiera sig med de liberala ekonomiska institutionerna och gått in för att försvara dessa.

Det är klart att den kapitalistiska sidan har känt ett behov att på utsatta punkter rättfärdiga den ekonomiska verksamheten och de principer som är bärande i marknadssystemet. Man har i varje fall strävat efter att avvisa de mest omöjliga av de invändningar som gjorts. En av dem som senast har försökt ta ställning till kritiken

mot den kapitalistiska marknadsekonomi är den engelske filosofiprofessorn H B Acton. Hans nyligen utkomna bok "The Morals of Markets" (Longman) är upplagd som ett punkt för punkt resonemang kring de viktigaste anklagelsepunkterna. Det gäller för Acton främst att utreda frågor som rör exempelvis den moraliska skillnaden mellan företagarvinst och löner, det gäller frågan om konkurrensens etik (tävlan kontra solidaritet), och det gäller inte minst problemet hur man skall klarlägga gränserna för konkurrensen som marknadsinstrument. Förutom behandlingen av ämnet marknad och moral tar Acton litet vid sidan om huvudlinjen i boken upp "The egalitarian collectivist alternative" till utredning och i anslutning till detta även den viktiga frågan, vilken rättvisepuffattning som den sociala fördelningsproceduren bör utgå ifrån. Till slut ägnar han ett kapitel i sin bok åt ett resonemang kring det ofta och ivrigt diskuterade planeringsproblemet i moderna stater.

Boken handlar alltså om en rad svåra problem. "The Morals of Markets" ger om inte annat verkligen ett intryck av att frågorna är komplicerade. Det måste därför bli nödvändigt att inskränka sig till några belysande exempel på Actons sätt att resonera.

Den moraliska kritiken

Acton konstaterar inledningsvis, att den moraliska angreppspunkten alltid har varit tacksam att utnyttja för dem som har syftat att angripa marknadssystem och

vinster. Det gäller i hög grad dagens kritik, för vilken de moralbetonade resonemangen ligger nära till hands. Men även under 1800-talet hävdade man, att det ekonomiska systemet måste vara helt och hållet omoraliskt, eftersom det grundar sig på själviskhet och vinstbegär. Moralegenskaper som står i nivå med dödssynderna, menade man, kunde inte accepteras som sociala drivkrafter och som medel till framåtskridande. Det sociala goda fick inte samma värde, om det så att säga utgjorde en biprodukt av en systematiserad egoism.

Gentemot köpmannen som ideal ställde vissa marknadskritiker, bl a Carlyle, upp ämbetsmän, officerare och akademiker, som man ansåg vara bättre förebilder och handla utifrån mera hedervärda motiv. Det bör kanske understrykas, och Acton försummar inte tillfället, att den "moraliska" kritiken bitvis kom att skjuta över målet eller bli helt orimlig. Det förefaller lika patetiskt som poänglöst att liksom Carlyle göra gällande att köpmannen eller fabriksägaren står moraliskt lägre än officeren, därför att de inte kan förväntas — åtminstone inte i sin ordinarie verksamhet — offra livet för sina kunder på det sätt som officeren antas vara beredd att offra livet för sitt fosterland. Något sådant ligger ju inte inbegripet i det avtal, som köpmannen ingår med sina kunder. Sättet att resonera är ett exempel på vad Acton föredrar att kalla en "negativ analogi".

Ibland förbiser kritiken också marknadens begränsningar så som de erkänns och

beaktas, i det praktiska livet, av dem som på ett eller annat sätt agerar på marknaden. Det borde t ex vara fullt klart att allting vi värderar som individer inte kan bli föremål för köp och utbyte, för reglering genom tillgång och efterfrågan. Det är helt enkelt uttryck för sunt förnuft. Inte ens den mest ihärdige marknadsekonomen gör sig skyldig till en sammanblandning av marknad och samhälle som innebär, att han accepterar saluförsel av t ex parlamentsröster. Lika litet bör skötsel av barn och omyndiga ligga inom konkurrensens domäner. Att sätta pris på exempelvis stöld eller mord eller liknande "tjänster" tycker vi naturligtvis är barockt, helt enkelt därför att stöld och mord är omoraliska handlingar i sig själva. I samtliga fall tar alltså kritiken upp sociala aktiviteter, som av en rad olika skäl inte kan bli föremål för utbud, och strävar i andra hand efter att visa vilka märkliga följder det får när marknadssystemet med dess karakteristiska utsträcks till att omfatta även dessa aktiviteter.

Omfördelning och trygghet

En avsevärd del av Actons resonemang berör de åtgärder, som vidtas i blandekonomiska eller kollektivistiska samhällen i omfördelnings- och trygghetsskapande syfte. Detta avsnitt faller inte helt under vår rubrik men det har ett påtagligt intresse. Vissa nackdelar, hävdar Acton, måste bli följden av en stark progressiv beskattning, alltså av att det omfördelningsinstrument kommer till användning som bäst brukar anses främja dessa bägge syften. Genom

att tvinga somliga individer att, oavsett inkomst, ge hjälp åt andra individer, oavsett inkomst, uppnår man bara att "understöddes åt dem som inte nödvändigt är i behov av det från de människors sida som inte nödvändigt har råd med det". Detta är enligt bokens resonemang klart olyckligt. Staten tar under sådana omständigheter på sig ansvaret för en form av starkt schablonartad, odifferentierad omfördelning, som är lika illa anpassad för dem från vilka medlen tas som för dem som kommer i åtnjutande av samma medel. Det är i Actons perspektiv uttryck för "moralisk abdikation".

En annan fråga påminner om den förra. Det gäller nödvändigheten att garantera alla medborgares lika rätt till en minimitillgång på vissa värden eller förmåner i samhället. Det kan t ex gälla bostäder, läkarvård eller utbildning. Tanken att var och en har rätt till ett socialt eller livsnödvändigt minimum av detta är i full överensstämmelse med humanitetens bud, och det är inte Actons avsikt att missänkliggöra den. Men han hävdar, som det förefaller med rätt, att utvecklingen tenderar att missforma en ursprungligen riktig tanke. Åtskilligt underlag kan i detta sammanhang hämtas från den moderna politiska historien. Vad som nämligen under ett tidigare stadium av välfärdssamhällets utveckling betraktades som en räddningsoperation för ett mindretal eller som en befogad strävan att göra livet drägligare för alla, har efterhand blivit inte bara en rättighet utan ett utbildat tvång för alla medborgare; nödlösningen

har blivit en påtvingad nödvändighet.

En exemplifiering kan vara på sin plats; problemet återkommer också på nära nog de flesta samhällsområden. Sedan man t ex i många länder har skapat en nationell hälsovård i den humana avsikten att ge mindre bemedlade människor tillgång till medicinsk omvårdnad, blir nästa steg att det anses orättfärdigt eller moraliskt förkastligt att överhuvudtaget någon enskild betalar för sin hälsovård.

Vi kan ta en nära liggande illustration och peka på inställningen till den privata sjukvården här i landet. Det råder inget tvivel om att de moraliska attityderna till denna har förändrats kraftigt under ett antal decennier. Man hävdar numera ganska allmänt det omoraliska i att genom att ta de privata sjukvårdsresurserna i anspråk "köpa" sig förbi köerna, som det heter. Och det är en uppfattning, som inte har undgått att öva inflytande ens på utövarna av denna sjukvård. I den mån privatsjukvården inte är formellt inskränkt, tycks denna moralsyn ändå osynligt påverka läkar-patientrelationen idag. Det är inte för mycket sagt, att både den som utövar verksamheten och den som tar dess tjänster i anspråk i någon omfattning upplever ett moraliskt tryck i form av "skuld känslor".

Kritik mot kapitalismen

En fråga, som Actons bok inbjuder till, är varför avogheten mot kapitalismen idag är så pass märkbar just inom själva de kapitalistiska länderna. De allra flesta människor i dessa kapitalistiska samhällen

tycks känna en mer eller mindre uttalad avsmak inför vad som ändå är bärande principer i den ekonomiska ordning under vilken de lever. Det finns en djupt rotad moralisk ovilja mot systemet hos dem, som systemet är tänkt att verka *för* och som det naturligen också måste verka *genom*. Den liberala ekonomin fungerar till stor del genom medverkan från en rad människor, som i grund och botten hyser stark skepsis gentemot samma liberala ekonomi. Det är t ex ytterst få, som verkligen är beredda att tillstå att de vägleds av de drivkrafter som den ekonomiska teorin på fullt allvar laborerar med, alltså av en vilja att så mycket som möjligt öka sin egen ekonomiska vinst, att alltid välja det bästa av erbjudna alternativ etc, och inte av högre eller mera moraliska bevekelsegrunder.

Detta kan ju tyckas märkligt. Frågan är om det är ett tecken på kapitalismens ohållbarhet i det långa loppet, ett undergångstecken med andra ord, eller om det rör sig om en väl inarbetad och nödvändig mekanism som får systemet att fungera. Ett kapitalistiskt system kan säkert gå under därför att människorna i alltför hög grad ogillar det. Det är ett rimligt antagande. Men vi kan också vända på problemet och fråga, om en kapitalistekonomi verkligen kan överleva utan att detta ogillande i en eller annan form är för handen. Kanske erbjuder det helt enkelt en sporre till förbättring, till ständig omprövning och anpassning, och kanske bidrar det därigenom också till att säkra systemets fortbestånd.

Många av marknadens kritiker har naturligtvis kommit med "moraliska" invändningar som är överdrivna eller lätta att avfärda. Man hävdar att det är mera egoistiskt att sträva efter ökad profit än att slåss för högre löner. Man visar inom ramen för de västerländska kapitalistiska samhällena på olägenheter, som inte främst har ekonomiska orsaker eller som bara med svårighet kan sättas i samband med det ekonomiska systemet. Man gör en oriktig gränsdragning mellan marknad och samhälle och hävdar, att marknaden är beredd till åtaganden som den i själva verket aldrig har gjort anspråk på.

Men det är inget tvivel om att det från en rad håll också har riktats betyd-

ligt mer avgörande kritik mot kapitalism, marknader och profit, kritik som på ett helt annat sätt berör grundvalarna för dessa. Det är mindre lyckat att förbise den kritiken, vilket Acton gör. Om det överhuvudtaget skall bli möjligt att skaffa sig grepp om orsakerna till de vittförgrenade missförhållandena i väst idag, kan inte det liberala ekonomiska systemet undgå att kritiseras, lika litet som den bakomliggande liberala samhällsteorin. Svårigheterna att reda ut vad som orsakar det ena eller andra missförhållandet får därför inte leda till att vi avstår från att, om så visar sig nödvändigt, ge kapitalismen sin beskärda del av kritiken.